

DRUŠTVO I KNJIŽEVNOST DALMATINSKIH GRADOVA PRVE
POLOVICE 19. ST. U DJELU ENGLESKOG PUTOPISCA
A. A. PATONA

IVO MARDEŠIĆ
Filozofski fakultet u Zadru
Faculty of Philosophy in Zadar

UDK/UDC: 820.09:82.091:929 Paton, A.A.
Izvorni znanstveni članak
Original scientific paper

Primljeno : 1992-11-17
Received

U svom putopisu *Researches on the Danube and the Adriatic* A.A. Paton posvećuje posebna poglavlja društvu, umjetnosti i književnosti u tri najveća dalmatinska grada: Dubrovniku, Splitu i Zadru. Dojmovi koje je putopisac stekao znatno su ovisili o suprotnosti između onoga što se može nazvati "autoetnografija" i "etnografija", odnosno o tome s kojim i kakvim ljudima je putopisac kontaktirao i o informacijama koje je od njih dobio. Na prirodu njegova putopisa utjecala je i svijest o očekivanjima čitalačke publike u Engleskoj, odnosno onih koji su putopis "naručili". Promatrajući mnoge pojave s uvjerenjem predstavnika razvijenije kulture i civilizacije prikazi imaju i satiričko-ironičke konotacije. Patonu je putovanje i povod za razmišljanje o opravdanosti postupaka njegove zemlje i njene uprave prema osvojenim područjima.

Godine 1861. tiskana je knjiga *Researches on the Danube and the Adriatic*¹ A. A. Patona, člana Kraljevskog geografskog društva u Londonu i već tada autora brojnih djela. U predgovoru autor, valjda s namjerom da se čitalačkoj publici ispriča zbog eventualne kaotičnosti djela koja je nastala kraćenjem i objedinjavanjem tekstova različite prostorne i vremenske provenijencije, smatra da bi putopis mogao poslužiti kao koristan priručnik za stjecanje novih znanja o krajevima i ljudima koje je posjetio. Paton je, naime, u nekoliko navrata posjećivao ista mjesta, susretao iste ljude, vjerojatno ovisno o zanimljivosti ljudi i krajeva, njegovoj osobnoj sklonosti i procjeni korisnosti za ostvarenje cilja koji mu je postavljen.

Andrew Archibald Paton putovao je Dalmacijom u prvim decenijama 19. stoljeća, dakle u vrijeme kad su se priroda i karakter putopisa u Engleskoj mijenjali. Ali Paton je, kao baštinik izuzetno bogate putopisne literature zadržao mnoge njene dotadašnje osobine i u određenim aspektima nastavio njenu tradiciju. Zacijelo su najmanje kod njega prisutni elementi tzv. "survival literature",

¹A. A. P a t o n, *Researches on the Danube and the Adriatic*, or, Contributions to the Modern History of Hungary and Transylvania, Dalmatia and Croatia, Servia and Bulgaria. F. A. Brockhaus, Leipzig, 1861, vol. II.

putopisa odnosno izvještaja s putovanja poduzimanih u najranijim razdobljima kad su putopisci svojoj čitalačkoj publici davali prikaze situacija u kojima su, izlažući se neprilikama i opasnostima, jedva preživjeli, što je utjecalo i na pojavu i na razvoj jednog romanesknog žanra u Engleskoj u 18. stoljeću. No već je i takav putopis pokazivao znatijelju putnika za novini krajevima i često zračio divljenjem za dijelove proputovanog svijeta.

Prema kraju 18. stoljeća javljaju se "scientific travel writers" - putnici pisci koji su istraživali stanje, mogućnosti i bogatstvo zemlje, pa je taj segment engleske putopisne literature ukazivao na mogućnosti eksploatacije pojedinih regija, a sami autori, nastupajući kao predstavnici razvijenije kulture i civilizacije, izražavali mišljenje o vrijednosti i značaju kraja i predlagali mjere za buduće ustrojstvo, prvenstveno gospodarsko. Ovakvi putopisi (a među njima su i izvještaji "prirodnjaka") imali su snažan utjecaj na putopisnu književnost kroz čitavo 19. stoljeće, kao i na neke autore 20. stoljeća. Oni su predstavljali "sistematizaciju prirode kao ostvarenje projekta izgradnje znanja, projekta koji je stvorio novi oblik europski usmjerene planetarne svijesti".²

Ali već krajem 18. stoljeća i osobito početkom 19. stoljeća pojavljuju se autori koji su u kasnijoj kritičkoj literaturi bili karakterizirani kao "sentimental travel writers",³ kod kojih postoje suprotne tendencije u odnosu na prije spomenute "znanstvene istraživače". Razliku pokazuje kako lingvistička tako i stilistička analiza (upotreba stativnih glagola, jezik u kojem dominiraju izljevi emocija, obavijest je tekstualno značajna samo ukoliko se odnosi na samog govornika - putnika i njegovo istraživanje), dok je kod "znanstvene naracije" informacija relevantna ukoliko je bliska ciljevima i sistemima znanja koji dominiraju izvan teksta. Jedan od najpoznatijih "sentimentalnih" putopisa je knjiga *Travels in the Interior District of Africa* autor koje je poznati i popularni Mungo Park.⁴ Kod takve vrste putopisa nailazimo na pojavu koja se u teoretičara naziva "recipročna vizija".⁵ Rezultat je zaokupljenost autora vlastitim interesima, opis njegovih doživljaja i emocionalnih reakcija, ali i reakcija ljudi iz krajeva koje putopisac posjećuje, prikaz njihovih interesa i želja, drugim riječima situacija u tzv. "kontakt zoni". Iz takvih tekstova izostaju osobine dotadašnje putopisne literature koja je bila prožeta duhom "civilizirajuće misije" kako su je doživljavali engleski putnici.

U Engleskoj 19. stoljeće izuzetno je plodno razdoblje pisanja putopisa. Oni sadrže mnoge tematske i strukturalne elemente koji su bili prisutni u dotadašnjoj putopisnoj literaturi, ali pokazuju i nove interese i nove tendencije. Autor piše sa stanovišta "gospodara cjelokupnog prizora".⁶ U ovim putopisima prominentno mjesto imaju opisi pejzaža, najčešće u duhu i stilu romantizma, pa postoje i mišljenja kako je romantizam pojava "porijeklo koje je u kontakt zonama

²Mury Louise Pratt, *Imperial Eyes, Travel writing and Transculturation*, Routledge, London and New York, 1992, str. 38.

³*Ibid.*, str. 75.

⁴Mungo Park, *Travels in the Interior Districts of Africa*, Edinburgh, Adam and Charles Black, North Bridge, 1799.

⁵M. L. Pratt, *op. cit.*, str. 83.

⁶"The monarch-of-all-I-survey-scene", kako je naziva Pratt, str. 201.

Amerike, Sjeverne Afrike i Južnih mora".⁷ Navodeći te geografske pojmove autorica M. L. Pratt je dakako mislila, a i navela, mjesta i regije "europske periferije" gdje je, uz spomenutu Italiju, mogla spomenuti i naše krajeve. Tema je to koja je svakako podložna istraživanju i provjeri.

Sve navedene osobine ima i Patonov putopis, kao i neke elemente koji nisu bili česti u bogatoj putopisnoj literaturi viktorske ere. Kolikogod su bogati i raznoliki njegovi opisi različitih lokaliteta, ljepota prizora (za mnoge bi se moglo ustvrditi da im ne nedostaje ni književnih kvaliteta), povijesnih prikaza namijenjenih engleskoj čitalačkoj publici (pisanih na temelju različitih izvora, i ne uvijek pouzdanih i znanstveno prihvaćenih), njegovo poznavanje prvenstveno viših društvenih slojeva u posjećenim zemljama, zanimanja i obrazovanosti ljudi, njihovih kulturnih i civilizacijskih dometa te njihovo poznavanje umjetnosti predstavljaju vrlo značajne komponente Patonova putopisa. Autor povremeno, i samo periferno, govori i o nekim drugim društvenim i gospodarskim relacijama, ali to nije predmet ovoga rada koji se ograničava na prikaz problema naznačenih u naslovu u 3 dalmatinska grada: Dubrovniku, Splitu i Zadru.

Kao uvod opisu Dubrovnika Paton grad uspoređuje s Češkom:

Kao što je Češka, koja čini etnografski poluotok u Njemačkoj, bila i ostala najnaprednija od svih slavenskih naroda centralne Europe, očito je da Dubrovnik duguje svoju civilizaciju smještaju na obalama Jadranskoga mora, nasuprot talijanskom poluotoku do kojeg je jednostavno stići. Slavenska Atena je ime koje je Dubrovnik dobio u 17. stoljeću, ali Ferrara od stotinu godina ranije bila bi adekvatnija paralela. Kao što najgrublji nalet zime i najsvježiji povjetarac ljetni dolaze sa zapada, tako prilagodljiva snaga Ariosta, te blagost, elegancija i savršenost Tassa kao da se isprepleću u geniju Gundulića.⁸

Ovo je poglavlje autor naslovio "Ragusan Science and Literature" i pokazuje autorov stav prema dalmatinskoj civilizaciji i kulturi. Eksplicitno ili implicitno provlači se konstantna teza o talijanskom utjecaju i maloj originalnosti domaćeg stvaralaštva. Povremeno ipak Paton prevladava sam sebe u pojedinačnim prikazima dubrovačkih velikana, kad i nehotice priznaje njihovu originalnost.

"Marin Getaldić (Marino Ghetaldi), nazvan Demonom Matematike, imao je visok europski ugled u 17. stoljeću i uspomene na njega iznose se putniku kako u gradu tako i izvan njega" (232). Vrijeme u kojem je živio Getaldić, početak 17. stoljeća, Paton uspoređuje s vremenom Bacona i Shakespearea, nagovještajući tako da Dubrovnik toga doba nije zaostajao za Londonom. "Bilo je to u prvim godinama 17. stoljeća kada su Bacon i Shakespeare dovršavali divovske temelje engleske znanosti i književnosti, kad se jedan čovjek srednjih godina... mogao vidjeti u ovoj špilji" (232). Paton opisuje špilju u kojoj je Marin Getaldić obavljao eksperimente koji su nejasno proricali kasnija otkrića Newtona, a Getaldić je bio taj, a ne

⁷*Ibid.*, str. 138.

⁸A. A. P a t o n, *op. cit.*, str. 231. Svi sljedeći citati su iz navedenog djela, s naznakom stranice u zagradama. Prijevodi su autora članka, osim pod bilj. 14.

Descartes, kako tvrdi putopisac, koji je primijenio algebru na geometriju. Osobito je zanimljiv opis špilje koji je u skladu s tadašnjom konvencijom u kojoj su se "viktorijanci odlučili za oblik verbalnog oslikavanja čiji je najviši cilj bio proizvesti, za čitalačku publiku kod kuće (u Engleskoj - op.p.) vrhunske trenutke u kojima su geografska 'otkrića' bila 'dobivena' za Englesku".⁹ Tradicija i duh romantizma osjećaju se kako u opisu ponašanja i djelatnosti Getaldića tako i u okolišu u kojem je stvarao.

Ovdje, u svježini špilje, neometan od buke gradskog poslovnog života obavljao je on svoje eksperimente. Čudna i nevjerovatna predaja još uvijek postoji da je bio odan magiji, i više od jednog dubrovačkog kapetana pripisivalo je olujno nevrijeme vraćanju iz špilje. Čak i ribari, dugo nakon njegove smrti, nikad nisu prošli pored pećine bez obraćanja S. Vlahu radi zaštite od čini iz tajnovite špilje. Na jednoj strani špilje nalazi se tamna udubina, duboka oko 1 metra, u koju more bez zapreke ulazi i izlazi i služila je Getaldiću za kupanje, a posvuda su oko stijene obrasle prekrasnom vodenom paprati (Capillus Veneris) sa stabljikama boje crnog jantara i lijepim malim zelenim listovima. Na jednoj strani špilje, odmah do mora, su stepenice urezane u kamen... Vrata, skoro istrunula od morskog zraka i mora, branila su prolaz... (233).

Ovakav opis u skladu je s konvencijom viktorijanskog putopisa u kojem su najčešće bila prisutna tri uobičajena sredstva (ovo se naravno odnosi i na Patonove opise drugih dijelova Dalmacije koji su mnogobrojni, vrlo opširni i dani s velikim brojem detalja). Kao prvo, predmet prikaza, pejzaž odnosno unutrašnjost nekog neuobičajenog prostora, "estetizirani" su, te cjelokupan prizor čitalac doživljava kao slikarsko platno i stječe dojam da je prvenstvena svrha putopisca pobuđivanje estetskog užitka, i da je upravo taj element najvredniji i najznačajniji u cjelokupnom putovanju. Drugo, "nabijenost značenjem", jer je predmet opisa prikazan kao izuzetno bogat, što pisac postiže prije svega upotrebom velikog broja adjektivnih modifikatora. I treće, Paton proizvodi dojam apsolutnog "vladanja" nad opisivanim prizorom. Takav opis izaziva u čitatelju dojam da je putopisac sposoban i kvalificiran da opisanu scenu sa sigurnošću evaluira i da svoju procjenu nametne čitatelju. Putopisac se smatra kompetentnim i da vrednuje slike u "vili Getaldića" ističući kako pripadaju "bolonjskoj školi" dok su pri susretu s "Madame S.", jednom od Getaldićevih sunasljednika, bili primljeni on i njegov vodič "s dubrovačkom uljudnošću" (on je pobliže ne specificira).

Zanimljivo je da Paton daleko šire raspravlja o Getaldiću nego o Boškoviću koji "zasluženo zauzima visoko mjesto među matematičarima i astronomima 18. stoljeća" (234). Kao poseban pokazatelj veličine Boškovića Paton navodi njegov veličanstveni prijem od strane londonskog Kraljevskog društva 1759. godine. "Oba ova autora pisala su latinskim i talijanskim jezikom, i ime prvoga pribavilo je visoku čast Dubrovniku" (234). Povjesničar Ludovik Crijević (Cervario Tuberone, kako ga naziva Paton) također je dobio mjesto u Patonovu putopisu. "Kada se

⁹M. L. P r a t t, *op. cit.*, str. 201.

pažnja javnosti usmjeri, a s vremenom će se to dogoditi, na prošlo i sadašnje stanje u zemljama na istočnom Jadranu njihovi radovi će se ponovno tražiti; ali poezija je ono čime dubrovačka genijalnost isijava najvećom slavom. Biografija i kritika ljudi kao što su Zamagna Giorgi i mnogi drugi ispunjava gusto tiskani kvarto format Appendinija, uključujući i nekoliko dobrih dramskih pisaca žena." (234).

Odnos putopisca prema Ivanu Gunduliću (Gondola kod Patona) zaslužuje posebnu pozornost, jer prema njegovu poimanju Gundulić je "najvažnija pojava cjelokupne grupe" (dubrovačkih autora - op.p., 234), pa će, kako sam ističe, na temelju različitih objavljenih životopisa i kritika napisanih od strane tadašnjih Dubrovčana pokušati "postaviti blijeđi vijenac na njegovo vječno svetište" (234). Njegovu relativnu nepopularnost u širem europskom kontekstu objašnjava Paton činjenicom što je Gundulić svoja djela pisao "na ilirskom", pa su stoga ostala razmjerno nepoznata, iako se njegova djela čitaju "u svim ilirskim zemljama" (234). Godina njegova rođenja (1588) stavlja se u kontekst europskih zbivanja, "kada je Philip Španjolski pripremao Nepobjedivu armadu za osvajanje Engleske" (235). U Gundulićevoj mladosti najpopularnije drame u Dubrovniku su bile one koje su pisali "Dorsich, Nale (vjerojatno Držić i Nalješković - op.p.) i drugi, i Gagluf misli, da su Dubrovčani ustrajali, zacijelo bi se bili uzdigli do slave španjolskoga kazališta" (235). Paton se donekle čudi Gundulićevo izboru tematike njegova najvećeg djela *Osman*, poglavito što može izgledati čudnim generaciji njegova doba, ali to se neće dogoditi, smatra Paton, ako se poznaje politička situacija Dubrovnika Gundulićevo vremena. Da bi pokazao kako se problem turskog carstva i osvajanja nije odnosio samo na Dubrovnik, već je bio prisutan u svijesti ljudi i u ostalim dijelovima Europe, navodi on engleskog pisca Edmunda Wallera koji je vremenski bio bliz Gunduliću i napisao je djelo *Presage of the Downfall of the Turkish Empire*. Paton daje još jednu usporedbu, ovog puta između Gundulića i velikog engleskog pjesnika, gotovo njegova suvremenika, Johna Milтона, ističući različitost tematike njihovih djela. "Tako dok je Miltonov predmet bio prilično nejasan u odnosu na dnevnu egzistenciju pjesnika, Gundulićev je predmet bio preblizak pjesniku, i osjećaj pripadnosti, više nego striktna povijesna istina, inspirirala je pjesnika za takav prikaz junaka" (236). Zanimljiva je i usporedba između Gundulića i Dantea. "Iste zamjerke uvođenju suvremenih tema mogu se odnositi i na Dantea, samo što Dante nije bio promatrač radnje koja je opisana u njegovu spjevu nego njen integralni dio. I kao što njegova snaga izbija iz stranice u stranicu, i njegova glazba grmi iz jednog pjevanja u drugo, mi se osjećamo, poslije pet i pol stoljeća, kao da živimo u svijetu Gvelfa i Gibelina, voleći kako je to radio Dante i mrzeći s Danteovom mržnjom. Osmanovi pothvati u političkoj povijesti ne pobuđuju naše zanimanje. Ali kao što je egipatski balzam sačuvao najskromnije ostatke kojima se divimo stotinama godina, dok kosti istinskog junaka trunu nepoznate, tako će Gundulićeva poezija sačuvati događaje Osmanova života kada veća imena budu zaboravljena" (236). Tema o besmrtnosti umjetnosti, posebno književnosti, odnosno ljudi i pojava koje su u njoj opjevane,

česta je u engleskoj književnosti, počevši od renesanse (Spenser, Shakespeare) pa sve do 19. stoljeća kada je nalazimo i kod Shelleya i drugih romantičara.

Paton za sebe kaže da ne poznaje dovoljno "ilirski" jezik da bi mogao u potpunosti uživati u Gundulićevu djelu, pa će dio epa koji želi prenijeti engleskoj publici biti "prijevod prijevoda". Najljepši je dio djela, prema nekima, ulazak Sultanova ambasadora u palaču u Varšavi, gdje on vidi, na svoju sramotu i iznenađenje, istkanu tapiseriju na zidovima koja prikazuje poraz njegova gospodara u bici kod Hoćima (Koezim kod Patona - op.p.); prema drugima, jadicovke i razmišljanja Osmana u zatvoru. Međutim, on izabire epizodu sa Sunčanicom koju smatra posebno lijepom i umjetnički vrijednom. Parafraziranjem Gundulićeva osmog pjevanja korektno je prikazan tijek događaja, a pisac nalazi i neka prevodilačka rješenja kojima pokušava prevesti neke detalje:

Čisti zlatni pram od kosi
na vjetrić je tih rasplela,¹⁰

...the zephyrs play with her blonde tresses (237)

nemajući osjećaja, kao ni u drugim pojedinostima, za osobine Gundulićeva baroknog stila. Patonovo prepričavanje epizode otmice Sunčаницe završava opisom upozorenja da prestane tugovati, što joj nalaže njen pratilac, "oštri crnac" kod Gundulića, odnosno "black eunuch" (crni eunuh) u putopisu. Do ovog trenutka sadržaj epizode u putopisu i originalu se podudara. Onoga što slijedi nema u *Osmanu*. U 15. pjevanju (Mažuranićeva dopuna) epizoda sa Sunčanicom završava otmicom koju izvodi njen poturčeni brat. Kod Patona pak (koji nije mogao poznavati Mažuranićevo 14. i 15. pjevanje) epizoda ima i dodatak. Sunčаницa dolazi pred Osmana zajedno s ostalim ljepoticama, i Osman je očaran Sunčanicom koja je nadmašila sve ostale "sjajem svojih draži, dok joj je čelo bilo blijedo od skromnosti i vrline" (239). Na Osmanov zahtjev da mu izloži svoju tugu Sunčаницa ispriča tužnu priču, te kod Osmana, nakon dileme da li izgubiti najljepšu djevojku u saraju ili pokazati grubost barbara, pobjeđuje vrlina pa uzvikuje: "kako mogu vladati drugima ako ne mogu vladati samim sobom", poželi njenu ocu i njoj samoj dug život, a odgovor Sunčаницe je: "Veliki i velikodušni vladaru, pokret tvojih usana udahnuo je mladost i snagu u tijelo umirućeg starca: pobijedio si sebe, što je hrabrije nego pobjeđivati kraljevstva. Vrijeme i udaljenost neće oduzeti ništa od plemenita i velikodušna čina." (240).

Citirani tekst je zacijelo parafraza dopune *Osmana* koja se pojavila u izdanju tiskanom 1826. godine, djelo Pjerka Sorokočevića, i kao takva bila je prezentirana engleskom čitateljstvu.¹¹ Paton je bio dobar poznavalac književnosti, naravno prije

¹⁰Ivan Gundulić (II), *Osman*, Pet stoljeća hrvatske književnosti, Zagreb 1962, str. 101.

¹¹*Ibid.*, str. 413. Bilo je i drugih dopuna, autori kojih nisu uvijek ni poznati, kao što je slučaj s tzv. budimskim izdanjem, dok su 14. i 15. pjevanja (autor Marin Zlatarić) tiskani u *Vijencu* tek 1890. godine.

svega engleske, što dokazuju brojni citati iz djela engleskih autora,¹² i u skladu sa zahtjevima i zanimanjem čitalačke publike, ali i tendencijama tadašnjih putopisaca, izabrao je onaj dio Gundulićeva epa, odnosno dopunu drugog autora (što on nije znao, jer bi to vjerojatno bio naveo u tekstu), za koji je znao da će udovoljiti navedenim zahtjevima. Izabrana epizoda sa Sunčanicom u skladu je dakle s općim trendom engleskog putopisa prve polovice 19. stoljeća čija je česta tema bila "dopadanje Europejaca u ropstvo neeuropijaca, Europejci koji se asimiliraju u neeuropska društva, i Europejci koji osjećaju novo transrasno društveno uređenje".¹³ Paton je toliko snažno oduševljen Gundulićem da smatra potrebnim da svoj zanos tim piscem okruni pjesmom o Gunduliću kojom završava i poglavlje o hrvatskoj književnosti u Dubrovniku.¹⁴

Književna je situacija u Splitu za vrijeme Patonova posjeta, vjerujemo, bila bolja od one koju putopisac prikazuje. Uspoređujući splitsko društvo prve polovice

¹²Tako npr. na strani 141 kad piše o Hrvatima i Dalmatincima koji su se radije obratili Ugarskoj za pokroviteljstvo nego Carigradu, "that lean and slippered pantaloons", što je stih iz Shakespeareove komedije *As You Like It* (II, 7), ili kad govori o zdravstvenim prilikama u Dalmaciji navodi kako "klinia obalne Ilirije, mjesta radnje prekrasne drame *Twelfth Night* nije tako nezdrava kao što bi se moglo pretpostaviti iz imena Sir Andrew Aguecheek i sir Toby Belch (Andrija Groznica i Tobija Podrig), str. 343.

¹³M. L. Pratt, *op. cit.*, str. 87.

¹⁴Pjesmu ovdje donosimo u prepjevu Pavla Despota:

Sjeni Gundulića

Vi, koji s ljubavlju i nježnošću
pratite dljetu, pero i kist,
vi, koji ne možete biti ravnodušni
gledajući kako plače istučeni list,

vi koji čutite u dubini svoje duše
sram kad netko na Ljepotu podiže ruku,
vi koji u molitvama ustrajate i usred suše,
u tijeku koje ptice i ljudi vape luku

u kojoj živi samo dobar svijet,
uronivši u pjesnika ovog djela,
doznat ćete da doista postoji svijet
koji nikada ne vena; sreće mu čisto, bijelo...

Srce koje kuca u prijateljima sunca,
i, nikad ne gubeći nadu, braći svojoj otvara oči
i uči nas kako čemo do vrhunca,
vjerujući da uvijek postoji bolje, uspjeti doći...

A oni, eno, siju strah, iz srca naroda žele iščupati
ljubav koju čuti za svoju majku... Pjesnik brani
suglasju blizak rod; ne ostavlja ga i s njim pati,
Vjerom u vedra jutra dušu nam hrani...

U Njegovoj skladnoj i dubokoj liri
živi čovjek koji duh Dobrote širi.
I gromori vječno da nema te sile
koja ubit može slobodarske vile...

19. stoljeća s onim u Dubrovniku on piše kako "Splićani općenito nemaju uglađene manire i glasovito rodoslovlje Dubrovčana; ali su ipak ljubazni, društveni, srdačni, s nemalim urođenim duhom" (291), u što se uvjerio za vrijeme karnevala čije priredbe, koje su se održavale na dva nivoa, detaljno opisuje. Krabuljni ples bogatih i viših slojeva dobio je u putopisu prilično neutralan prikaz, dok je istovrstan događaj, "monferino" (tal. *monferrina* "seljački ples", op.p.) prikazan s daleko više zanosa i divljenja: "... na samom kraju prostorije bio je smješten orkestar kakav je mogao opisati besmrtni Hogarth" (293).¹⁵ I Patonov je odnos prema prizoru humorističko-satirički, pri čemu je primjetna ne toliko eksplicitna koliko implicitna interakcija između ideoloških i estetskih stajališta. Pisac se ne može othrvati osjećaju pripadnosti svojoj naciji i obaveze da svoju misiju obavi u skladu s težnjama za određenim "projektom" da se prikazano podvede pod šire okvire njegovih dominantnih ideja. Međutim, usprkos tomu tekst predstavlja vrijedan izvor za proučavanje društvenih manifestacija grada prve polovice 19. stoljeća. Zanimljiva su i njegova razmišljanja o Dioklecijanovoj palači o kojoj, kako sam kaže, razmišlja na način jednog arapskog pjesnika, a nas ponovno neodoljivo podsjeća na poznatu Shelleyevu pjesmu.¹⁶

Određenu rezerviranost pokazuje Paton i prema gradskim kulturnim manifestacijama. Prema njegovu kazivanju, popularno je bilo izvoditi arije talijanskih autora, i to upravo onih najnovijih, u čemu je čak i sam sudjelovao. Najčešće izvođena bila su Verdijeva djela. S kritičke distance razmatra taj repertoar smatrajući kako su glazbena kultura i navike niske, jer "nitko nije tako slabopoznat sa sveopće prihvaćenim mjerilima kao oni koji iz večeri u večer idu u operu u Italiji ili talijaniziranim provincijama. Da bi se čule izvedbe Cimarose, Paera, Spontinija i najbolja djela Rossinija mora se poći sjeverno od Alpa. Dakle novina, dobra ili loša, prvi je preduvjet..." (300). Kad progovara o crkvenim običajima prepoznavamo pripadnika protestantske crkve kojemu su neki "simbolički činovi... toliko suprotni (našim) protestantskim predodžbama) (302). A u opisu religioznih osjećaja i ponašanja on otkriva veliku razliku u ispunjavanju crkvenih dužnosti između bogatih i siromašnih. Kod viših društvenih slojeva "religiozne dužnosti nisu samo niz praznih stranica u putovnici za neku zemlju neotkrivenu, kojoj se ni jedan putnik s granica ne vraća, a koje treba uobičajeno ispuniti, već je to sveopći princip" (302). Kod siromašnih pak, "postoje najneoboriviji dokazi za suprotno; poznati su primjeri kad je jedan čovjek ubio drugoga na sam dan posta, dok se istovremeno gnuša jesti meso kao krajnje grešan čin; a vidio sam i procesiju u kojoj su ljudi obavljali pokoru na način koji se nigdje ne može vidjeti osim u zemljama sa snažnim praznovjerjem" (302).

¹⁵William Hogarth (1697-1764), engleski slikar i grafičar na satirički je način prikazivao englesko društvo.

¹⁶Ovo je sve što je ostalo od gospodara ljudi kojeg su se oholi kraljevi bojali, a hrabre ga vojske slušale; koji je mogao izbrojiti tisuće tisuća uzda na vatrenim konjima, a bogatstvo mu bilo nemoguće izmjeriti. Ali smrt ga premjesti iz veličanstvenih palača u prebivalište prezira (str. 295).

Iako bi se moglo očekivati da sa sličnog stajališta opisuje književnu situaciju u Splitu, ipak Paton sa simpatijama govori o "književnom klubu", njegovim sudionicima i zacijelo o onim autorima i znamenitim osobama o kojima su mu članovi "kluba" govorili. Iz ovoga dijela putopisa čitalac će saznati ne samo pojedinosti o stavovima prema domaćim (splitskim) autorima koji su tada prevladavali u Splitu već i o obziru koji su književni znalci toga grada imali prema predstavniku jedne strane književnosti i kulture. Ovdje se susrećemo s problemom "autoetnografije" nasuprot pitanju "etnografije".¹⁷ Predsjednik "književnog kluba" u Splitu, koje su nazivali *Guvno* (Paton ga neadekvatno prevodi na engleski - naime smatrajući da ime dolazi od prostorija u kojima se klub nalazio, u potkrovlju, prevodi ga kao *Garret*, što znači "tavanica", ali i "glava", "mozak"), Signor. C., srdačno ga prima i pokazuje mu talijanski prijevod Robertsonovih djela¹⁸ i naziva ga "najvećim stručnjakom povijesne naracije pisane bilo kojim jezikom" (306). Ta ista osoba, koja nikada nije ništa napisala, "nije mogla živjeti bez onih knjiga koje su cenzori u Zadru odobrili, i onih kritičara i stihoklepacu koje je Split mogao proizvesti" (304). Splicanin je poznavao i Gibbonova povijesna djela, koja su bila daleko poznatija i slavnija, ali autor putopisa pronalazi razlog za njihovu nepopularnost kod predsjednika *Guvna*. "Njegova (Gibbonova) slaba točka - opis zemalja između Jadranskoga i Crnoga mora - bila je previše očita za učenog Dalmatinca" (306).

Od članova *Guvna*, ili prema njihovim uputama, Paton je saznao ponešto o Sv. Jerolimu, zatim o "Herodotu moderne Dalmacije" (307) Tomi Arhiđakonu, i naravno o Marku Maruliću koji je pisao "na talijanskom, ilirskom i latinskom jeziku, o arheologiji, povijesti, etici i poeziji... Njegovo glavno djelo je pjesma nazvana *Davidiad*" (307). Putopisac sumnja u riječi Ariosta koji je Marulića nazvao "il divino Marulo", jer, kako sam kaže, ne može se oduševiti katoličkom dogmatskom teologijom 15. stoljeća. Ni o kakvim drugim djelima Marka Marulića nije Paton ništa saznao, niti mu je skrenuta pažnja na veličinu i značaj njegovih djela pisanih na hrvatskom jeziku. Članovi *Guvna* su vjerojatno smatrali da Patonu ta djela nisu posebno zanimljiva ili su ih i sami držali beznačajnim. Dakako ni ovdje ne možemo isključiti prije spomenute osobine "autoetnografije" i njene posljedice na stvaranje slike o našoj kulturi i umjetnosti. Paton je dobio i osnovne podatke o Markantunu Dominisu koje je dopunio i svojim spoznajama o biskupovu boravku i djelovanju u Engleskoj. Kao najvažnije karakterne osobine

¹⁷M. L. Pratt, *op. cit.* "Treći i konačni idiosinkratički termin koji se pojavljuje... je 'autoetnografija' ili 'autoetnografski izraz'... Ako su etnografski tekstovi sredstva pomoću kojih Europljani predstavljaju sebi svoje (obično potčinjene) druge, autoetnografski tekstovi su oni koje ovi drugi oblikuju kao reakciju na, ili u skladu s prikazima iz metropole... Autoetnografski tekstovi dakle nisu ono što se obično smatra 'autentičnim' ili autohtonim oblicima samopredstavljanja... Autoetnografija radije uključuje djelomičnu suradnju i prilagođivanje s idiomom osvajača" (str. 7).

¹⁸William Robertson (1721-1793) postao je slavan nakon izdanja djela *Povijest Škotske za vladavine kraljice Mary i Jamesa VI* 1759. godine. Nakon toga, 1769. godine, izašla mu je knjiga *Povijest Charlesa V* koja mu je donijela veliku sumu od 4.500 funti i europsku slavu... *The Oxford Companion to English Literature*, 1962, str. 670.

ističe nadbiskupovu veliku humanost koju je pokazao za vrijeme epidemije kuge u Splitu 1607. godine, pa ga uspoređuje s Karlom Boromejskim po spremnosti za žrtvu i harabrosti, a odaje mu priznanje kao prvom otkrivaču nastanka duginih boja. Ali Paton najveći dio prikaza Dominisova života posvećuje njegovu sukobu sa splitskim kaptolom koji ga je optužio da je postavio u katedrali svoju biskupsku stolicu iznad razine svetohraništa. Da ne bi učinio ustupak, Dominis je dao svetohranište podići na višu razinu tako da njegova ogromna težina počiva na vršcima prstiju dvaju anđela. Paton je zacijelo u tom činu otkrio začetke Dominisova kasnijeg sukoba s Katoličkom crkvom odnosno njenim vrhovništvom, a čini se da je ta Dominisova osobina bila putopiscu najzanimljivija. On spominje i Ivana Lučića (Lucius of Trau kod Patona) kao izvrsnog povjesničara i autora *De Regno Dalmatiae et Croatiae* u čijem datumu izdanja pravi grešku (djelo je tiskano u Amsterdamu 1666, a ne 1668 kako navodi Paton). O djelu Ivana Katalinića (Cattalinich kod Patona, 1779-1847) ima pisac visoko mišljenje i navodi mnoge pojedinosti iz njegova života, pa je taj prikaz mnogo duži od prikaza ostalih autora. Navodi i nedostatke njegova djela (spominje se da se Katalinić prihvatio pisanja povijesti svoje zemlje, naslov djela ne navodi a vjerojatno misli na *Storia della Dalmazia*, Zadar 1834/35), jer, kako navodi, iako je Katalinić "pouzdan, ipak mu je potpuno nepoznata vještina pripovijedanja i ona vrsta perspektive koja, čuvajući doličan sklad između izričaja i pozadine platna, pruža privlačnu sliku svakoga vremena" (310). Paton najviše zamjera Kataliniću da od svih osoba u djelu ne pokazuje naklonost ni prema kome i nema "nijednog junaka oko kojega bi mogao grupirati podređene karaktere i koji bi nosio moralnu odjeću dotičnog vremena" (310). Za vrijeme boravka u Splitu Katalinić je umro, a Paton je morao, prema odluci članova *Guvna*, sudjelovati u pogrebnoj povorci kao predstavnik literature svoje zemlje. Njegov opis pogrebne povorke i čitavog događaja ima ironične konotacije, čega je svjestan i autor pa taj svoj stav nastoji objasniti pripadnošću "sjevernjačkoj ravnodušnosti".

Tada se zaputila pogrebna povorka, a bila je izuzetno blještava, jer svi su časnici bili odjeveni u svečanim odorama - oni iz mađarskog puka u svjetlo-plavim, okićeni, ponešto preobilno, sa srebrom, dok je glazba svirala melankoličnu melodiju uz koju je Ninetta vođena na smaknuće u operi *Gazza Ladra*. (312)

Prvi dojam koji je stekao nakon dolaska u Zadar bio je da je to "grad Venecija u malom" i Paton ga smatra "skladnim malim gradom koji se može usporediti sa svakim drugim u Europi". On daje podugačak prikaz zadarske povijesti i njegovih geografskih pogodnosti, te kao jedan od prvih susreta s ljudima opisuje izlet na Ugljan s velikim društvom prijatelja i daje vrlo akuratna

zapažanja o karakteru ljudi na otocima, osobito ako se usporede s "Morlacima".¹⁹ Otočani su uredni, vrijedni, sistematični, štedljivi, dok su Morlaci neuredni, neumjereni i rastrošni. "Da nisam čuo glasove istog jezika bio bih pomislio da je to drugi narod" (356). Opisujući jedan izlet na Vranu s familijom Borelli primijetio je mlade grančice maslina koje su izrasle iz jakog debla. Saznao je da su neki Morlaci tražili novac od uzgajivača nakon čega su stabla posjekli. Njihovo ponašanje uspoređuje s nesretnim svakodnevnim događajima u Irskoj (359), a objašnjava ga dugogodišnjom izloženosti turskim napadima koji su stvorili osjećaj nesigurnosti. Paton s olakšanjem uspoređuje Irsku s ovim dijelom Dalmacije što smatra otkrićem koje rado prenosi čitateljima u Engleskoj.

U Zadru je u to doba bila talijanska književnost, prema Patonu, dobro poznata i čitana u nekim gradskim krugovima. S familijom Borelli rado je čitao Dantea i Petrarca, ali i druge manje značajne talijanske pisce kao što su Annibale Caro, Giorgio Vasari (koga naziva Boswellom²⁰ u umjetnosti), Cesare Cantù (čija je *Opća povijest* nezaobilazna u gotovo svakoj biblioteci).

Kako je Zadar prije svega grad u kojemu se odlučuje o sudskim prizivima, kao i grad "političke aktivnosti", tvrdi Paton, u njemu ima mnogo manje umjetnosti i književnosti nego u Splitu i Dubrovniku. Kao velikog pravnika spominje glavnog suca Borghettija koji je dobro obaviješten o politici i književnosti, a Paton se čudi kako živi u bijednoj ulici, iako u lijepoj venecijanskoj palači. "Slavenska književnost", kaže Paton dalje, "nije u velikoj mjeri njegovana u Zadru kao drugdje u Dalmaciji. Jedan književni časopis, *Zora Dalmatinska*, iako vješto vođen i uređivan, jedva životari na ovom latinskom tlu" (367-8). Obrazovani Morlaci su malobrojni, urednik časopisa je profesor porodiljstva na Liceju, rođen u Splitu. Viši se slojevi služe talijanskim i njemačkim časopisima. Paton je uspio registrirati i neke nedoumice oko grafije o kojima se raspravljalo i u Zadru. Taj isti urednik, dodaje Paton, nije se slagao s prihvaćanjem češke grafije koju su preuzeli Ljudevit Gaj i "učeni Ilirci" u Hrvatskoj. Urednik je prihvatio "dubrovačku grafiju", kao i onu iz "ilirskog primjerka Evandjelja, na gotici, koji je u Veneciji tiskao Bernardino Spalatino, kako je vidljivo iz naslovne stranice, 1495. godine - pa je prema tome inkunabula" (368).

"Profesor porodiljstva", kojemu Paton ne navodi ime, Ante je Kuzmanić, urednik *Zore Dalmatinske* i nekih drugih časopisa. Problem grafije o kojemu piše Paton u svezi je sa širom jezičnom problematikom u Zadru odnosno u Hrvatskoj. Dugo se vodila polemika o tome da li će se na stranicama *Zore Dalmatinske* (počela je izlaziti 1844.) upotrebljavati zagrebačka, Gajeva, grafija iliraca ili pak dalmatinska. Kuzmanić je u tim raspravama imao jednu od najvažnijih uloga. On

¹⁹Kod Patona, kao i kod gotovo svih engleskih putopisaca, Morlacima (Morlack) su nazivani stanovnici neposredne dalmatinske unutrašnjosti, bez obzira na vjersku i nacionalnu pripadnost.

²⁰James Boswell (1740-1795), poznat po mnogobrojnim esejima i izvještajima, a iznad svega po djelu *Life of Samuel Johnson*, jednoj od najboljih biografija o nekom engleskom piscu.

je neko vrijeme bio protiv Gajeve grafije jer je u njemu postojala bojazan da će se ona odraziti na ikavski govor koji je zagovarao i smatrao ga najpogodnijom osnovicom za cjelokupni hrvatski književni jezik, iako je Kuzmanić za neprihvatanje ilirske grafije imao i razloga grafijske naravi.²¹ Mnoge od ovih pojedinosti mogle su biti nepoznate putopiscu, premda se iz nekih navoda daje zaključiti da su mu odnosi između Hrvatske i Dalmacije bili zanimljivi.

Moglo bi se pretpostaviti da se Paton kretao u takvom društvu u Zadru koje ili nije znalo ili nije htjelo ukazivati i na hrvatsku tradiciju grada, njegovu prošlost, civilizaciju i umjetnost. Malo je vjerojatno da ni jedno ime iz zadarske hrvatske književne baštine nije bilo poznato Patonovim sugovornicima. On nigdje ne spominje ni raku Sv. Šime iako je zacijelo i tada bila poznata kao jedan od najznačajnijih zadarskih kulturnih spomenika. Ili je pak Paton htio pisati samo o onima koji su bili poznati u Europi jer, kako sam kaže, "od domaćih ljudi od pera nijedan nije stekao europsku, a samo jedan talijansku, reputaciju - Giandomenico Stratico..." (368) (Stratico je talijanski pjesnik, rođen 1732. godine u Zadru, a osim svog pjesničkog rada preveo je pjesmu engleskog pisca Jamesa Herveya "Meditacije nad grobovima", pa je možda i zbog toga Paton želio istaknuti Stratica - op.p.).

Patona zanimaju i gradske zabave, pa ističe kao jednu od najpopularnijih "promenadu u gradskom parku" gdje nedjeljom svira glazba. I kazališni život je bogat, u zinsko doba operne predstave, a ljeti komedije. Najčešće izvođena djela su prijevodi francuskih vodvilja o kojima govori s blagom satirou i bez velikog oduševljenja. Predstave Goldonija su mu bila daleko privlačnije i puno su bolje udovoljavale zahtjevima njegovih kazališnih kriterija.

Svaki putopis u određenom smislu posjeduje i autobiografske elemente, nekad jače a nekad slabije izražene, pa tako i Patonov putopis kaže mnogo o putopiscu, u ovom slučaju predstavniku viših i obrazovanih slojeva engleskog društva koji, kao po zadatku, više ili manje estetizira viđeno i doživljeno, usprkos zahtjevima putopisne literature "za objektivnošću i kontemplacijom".²² I kolikogod je svaki putopis "manje ili više povod za estetsko informiranje",²³ Patonov putopis je i sredstvo za opravdanje postupaka njegove vlastite države prema podređenim zemljama, implicirajući tako i ovisnički položaj Dalmacije. Postavljanje vojne osobe za guvernera Dalmacije²⁴ zacijelo je, prema Patonu, imalo negativne reakcije u Dalmaciji. Međutim, on kaže kako je imenovanje vojnika na taj položaj dobra odluka, jer "primjer Engleske u njenim kolonijama pokazuje da su ljudi iz vojske pogodni za vladanje neobičnim zemljama, zapovijedanje vojskom ili pukom jedna

²¹Vidi o tome Zlatko Vince, *Putovima hrvatskoga književnog jezika*, Zagreb, 1990, str. 344 i d.

²²Ian Scott-Kilvert, "Travel", *The Year's Work in Literature 1950*, Longmans, Green and Co., 1951, str. 54.

²³Ivan Pederin, "Putopis u predgrađu lijepe književnosti", *Izraz*, br. 1-2, 1978, str. 122.

²⁴Paton navodi ime tadašnjeg guvernera Dalmacije - "Feld-Marechal Lieutenant Turzsky" (364).

od najboljih škola za stjecanje praktičnog poznavanja ljudske prirode, a to je najvažnija kvaliteta svake vlade" (364-5).

Patonov putopis *Researches on the Danube and the Adriatic* višestruko je za nas zanimljiv. Kao prvo, možemo ga smatrati književno-znanstvenim djelom,²⁵ nastalim na poticaj engleskog ambasadora u Beču s uputama da pribavi podatke o austrijskim lukama na Jadranu. Nisu nam poznati zahtjevi postavljeni Patonu, ali se čini da ovaj dio zadatka (o dalmatinskim gradovima) nije vrlo uspješno obavljen. Drugo, Paton je, uz ostalo, dao zanimljivu sliku, videnu i stvorenu kroz prizmu putnika - predstavnika nacije koja je sebe smatrala superiornijom, pa otuda i karakterističan humor ili blaga ironija u opisima pojedinih prizora. Putopisac dakle više ne pripada onoj vrsti putnika, čestoj do kraja 18. stoljeća, koja je bila željna znanja i spoznaja, kada se putovanje smatralo važnom komponentom obrazovanja. Kao "gospodar prizora" putopisac stvara slike koje mogu poslužiti kao vrijedan izvor informacija, između ostalog, o društvenom životu u spomenutim gradovima, s finim nijansama o društvenom sastavu, ponašanju, navikama i obrazovanju, a od posebnog su značenja za naše spoznaje o književnim prilikama i atmosferi u Dubrovniku, Splitu i Zadru u prvoj polovici 19. stoljeća. Dojmovi koje je engleski čitalac mogao steći o prva dva grada nisu daleko od zbilje, dok je o Zadru stvorena slika kao o talijanskom gradu u kojemu su hrvatski jezik i kultura (autor upotrebljava pridjev "Illyrian") gotovo uljezi za koje Paton ne vidi veće perspektive. Sasvim je sigurno da je i u ovom slučaju odnos "autoetnografija - etnografija" odigrao svoju ulogu.

²⁵Milivoj Solar, *Teorija književnosti*, Zagreb, 1977, str. 175. Autor navodi: "Medu takvim književno-znanstvenim vrstama od posebne je važnosti također putopis. S jedne strane, on može predstavljati doprinos geografiji ili etnografiji, dok s druge strane, predstavlja osobitu književnu vrstu u kojoj je putovanje i opis proputovanih predjela ili zemalja povod za šire umjetničko oblikovanje zapažanja, dojmova i razmišljanja o svemu onom što putopisca zaokuplja tokom putovanja.

Ivo Mardešić: SOCIETY AND LITERATURE IN DALMATIAN CITIES IN THE FIRST
HALF OF 18th CENTURY AS SEEN BY A. A. PATON

S u m m a r y

A. A. Paton's travel book *Researches on the Danube and the Adriatic* has separate chapters dealing with the society, art and literature in three main Dalmatian cities: Dubrovnik, Split and Zadar. The impressions the author gets while staying in those places depended greatly on the opposition of what has been lately called "autoethnography-ethnography", viz. on what people the traveller meets and the instructions he gets from them. The nature and character of the travel book was greatly determined by his consciousness relating to the expectations of the readers in England and of those who commissioned it. Satirico-ironical connotations in the descriptions of some events can be understood as being the product of a man belonging to a different and, in the opinion of the author, higher civilization and culture. The accounts of his travels are also used by Paton as a means of justification of some actions and procedures taken by the authorities in his native country.